

Makale Bilgisi / Article Info

Geliş / Received: 30.11.2021

Kabul / Accepted: 14.12.2021

Çeviri / Translation



YEREL ARAP GELENEĞİ AÇISINDAN RETORİK VE STİLİSTİK*

Yaz.: Renate WÜRSCH
Çev.: Fatih TEPEBAŞILI**

Öz

Ortaçağ Arap dünyasındaki retorik ve üslup, iki ayrı gelenek içinde gelişti: Arap edebî teorisi ve Abbasi dönemindeki çeviri hareketi. Arap edebiyat teorisi, çeşitli uzman grupları tarafından oluşturulmuştur, onların etkilerini taşır. Bunlar arasında erken İslami dönem filologları, Abbasi döneminin "modern" şairleri ve edebiyatçıları ve hepsinden önemlisi, üslubuyla ilgili olarak Kuran'ın benzersizliği dogmasını şekillendiren Kuran yorumcuları yer alır. Söz dizimi, kelime ve metaforların kullanımı ve konuşma şekilleri, mümkün olan en yüksek "belagat" derecesi olarak kabul edildi. Edebî teori, Abdalqahir Cürcani'nin (ö. 471/1078), "Belagatin Gizemleri" ve "Taklit Edilemezliğin Kanıtları" (Kur'an'a dair olarak) adlı iki eserinde doruk noktasına ulaştı. Cürcânî'nin üslûp ve anlam ikiliği, mecaz, teşbih ve bunların karşılıklı ilişkilerini ifade eden kavramları ve fantazmagorik temellere sahip retorik figürler üzerine dâhiyane teorileri daha sonra Sekkaki ve Kazvini tarafından sistemleştirildi, özetlendi. Kazvini'nin "belagat bilimi" hakkındaki özeti, Orta Çağ'dan modern zamanlara kadar öğretim için bir el kitabı olarak hizmet etti ve incelendi ve yorumlandı.

Retorik ve üslup geleneğine dair Arap dünyasındaki ikinci akım, Abbasiler dönemindeki tercüme hareketi çerçevesinde gelişmiştir. Aristoteles'in Geç İskenderiye döneminde Organon'un bir parçasını oluşturan "Retorik" ve "Poetika"sı, Arapçaya çevrildi ve daha sonra filozoflar tarafından incelendi. Bu bağlamda önemli olan, ikna edici (muini) önermeler (retorikte) ve çağrışımçı (mukhayyil) önermeler (poetikte) tarafından belirlenen retorik ve poetikanın kıyas karakteriydi. Ancak her iki disiplin de felsefe alanında kaldı ve otokton Arap edebiyat teorisini pek etkilemedi.

19. yüzyılın başlarından itibaren İslam dünyası üzerinde artan Batı etkisi, 1850 civarında başlayan Arap edebiyat ve düşüncesinin (nahda) yeniden doğuşuna ivme kazandırdı. Kültürel bir olgu olarak nahda hareketi, Modern standart Arapçanın gelişmesine ve yeni dilbilimsel ve üslup normlarının tanımlanmasına yol açtı.

Anahtar Kelimeler: Retorik, üslup, Arap dili ve düşüncesi, çeviri hareketi, yenileşme.

RHETORIC AND STYLISTICS IN THE ARAB REGION

Abstract

Rhetoric and stylistics in the medieval Arab world developed within two separate traditions: Arabic literary theory and the translation movement in Abbasid times. Arabic literary theory was formed and influenced by diverse groups of experts, i. e. the philologists of early Islamic times, the 'modern' poets and literati of the Abbasid era, and, above all, the Koran interpreters, who shaped the dogma of the inimitability of the Koran as its style is concerned. Word order, word use, use of metaphors and figures of speech were considered the highest possible degree of 'eloquence' (balagha). Literary theory reached its climax in the two works

Abd al-Qahir al-Jurjani (d. 471/1078), the *Mysteries of eloquence and the Proofs for the inimitability* (sc. of the Koran). Al-Jurjani's ingenious theories on the dichotomy of wording and meaning, on the terms metaphor, simile and their mutual relationships, and on rhetorical figures with a phantasmagoric foundation was later systematized and summarized by as-Sakkākī and al-Khatō-b al-Qazwī-nī-. The latter's compendium on the 'science of eloquence' served as a manual for teaching and has been studied and commented on during the Middle Ages up to modern times.

The second tradition of rhetoric and stylistics in the Arab world developed within the framework of the

* Yayınlandığı yer: Rhetoric and Stylistics Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung Hrsg. V. Ulla Fix, Andreas Gardt, Joachim Knape 2. Halbband. Berlin 2009, sayfa 2040-2053. Not: İngilizce özet, orijinal metinden aktarılmıştır.

** Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Konya/Türkiye, ftepebaşılı@erbakan.edu.tr, ORCID::0000-0002-9412-2337.

translation movement in Abbasid times. Aristotle's Rhetoric and Poetics, which in the late Alexandrian era had formed part of the Organon, were translated into Arabic and later studied by the philosophers. Important in this context was the 'syllogistic' character of rhetoric and poetics, determined by persuasive (muqni) propositions (in rhetoric) and evocative (mukhayyil) propositions (in poetics). Both disciplines, however, remained in the domain of philosophy and scarcely influenced autochthonous Arabic literary theory.

The increasing Western influence on the Islamic world that was exerted since the beginning of the 19th century gave impetus to the rebirth of Arabic literature and thought (nahdøa), which started up around 1850. The nahdøa as a cultural phenomenon also caused a transformation of the Arabic language which resulted in the development of modern standard Arabic and the definition of new linguistic and stylistic norms.

Keywords: Rhetoric, stylistics, translation movement, Arabic literature and thought, nahda.

1- Yerel Arap Geleneği Açısından Retorik ve Stilistik

Retorik ve stilistik yerli Arap dil bilimi içerisinde edebiyat teorisine bağlanmıştır. Burada retorik bağımsız bir disiplini teşkil eder. Stilistik ise çoğunlukla edebiyat eleştirisi içinde yer alır. Edebiyat teorisinin üçüncü dalı poetikadır. Edebiyat teorisi sistematik olmayan bir dönemi geride bırakarak 9. ve 10. asırdan sonra sistematik hale geldi. Burada edebiyat ve edebiyat dışı pek çok etken söz konusudur (Heinrichs 1987). Bu dönemde edebî sanatlar sınıflandırılmaya, kelime ve anlam sanatları ile konuşma çeşitleri ayrımları yapılmaya başlandı. İlk başlarda çıkış noktası şiir idi. Her ne kadar Arap coğrafyasında bazı stilistik normların gelişimi için temel öneme sahip nesir tür ve biçimleri gelişmiş olsa bile, Arap retorik ve stilistik asla edebiyat incelemelerinden ayrı düşünülemez. Ayrıca gittikçe şekillenen tefsir bilimi edebiyat teorisinin gelişimi yönünde kıymetli katkılar sağlamıştır. Tefsir genellikle nesir olan ancak bazı yerleri nazım olan Kuran ayetlerinin yorumu bilimidir.

“Eloquenz” veya “Beredsamkeit”in (konuşma sanatı) Arapça karşılığı “belagat”tir (belagat ilmi). Konuları, cümle stilistiği, metafor teorisi, edebî sanatların belirlenmesidir. Arap geleneği anlamında belagat bilimi, klasik antik retorik konuşma basamaklarından sadece “elocutio” ile örtüşür, yakınlık veya benzerlik bu noktadadır. Antik retorik sözlü sunuma odaklanan ezberleme (memoria), sunum (actio) ve özenli telaffuz (pronuntiatio) gibi diğer kısımları Arap belagatinde karşılık görmemiştir.

Belagate ulaşmanın koşulu Arap dilini kusursuz biçimde kullanmaktır. Arapçaya mükemmel biçimde hâkim olma sanatına “arı dil” (fesahat) denir (Kavramın gelişimi için Ayoub, 2007: 84). Fesahat, olumsuz anlamda Arapça cümle dizimi, biçimbilimi, kelime kuralları ihlallerine, halk dili, yabancı veya yeni kelimelerden uzak durmak demektir (Stock, 2005: 11). “Arı dilin” konusu özellikle gramer ve stilistiğe dair bahis ve sorunlardır, retorik sorunlar ikinci dereceden sayılır. Arı dil, “Eloquenz” yani belagatin kullanıldığı dil ifadelerinin zirvesinde bulunur. Hem “Eloquenz” biliminin hem de arı dilin bazı konuları bütünüyle Batı retorik ve stilistiğinin alanına girmesine rağmen ne belagat ne de fesahat adı geçen retorik ve stilistik ile örtüşür.

Stilistik açıdan Arap kültüründe yüksek dil yönlendirici olup sadece o temel alınır. Yüksek Arapçanın dil normları 8. ve 9. asırda belirlenmiştir. Önemli bir filolog olan Sibeveyhi (öl. 796) Arapçayı uygun biçimde kodifiye etmiştir. Sibeveyhi'nin “Kitap” ismini taşıyan Arapça grameri sonraki dönemde tartışmasız bir otorite ve “fasih” bir dil için bir referans eseri olarak kalmıştır. (Mejdell 2006, 8). Sadece fasih dilin amacı “arı dile” ulaşmaktır. İslam'ın ilk asırlarında Arapçadaki yüksek ve konuşma dili konusundaki çift dillilik anlayışı oldukça manidardır (Grotzfeld, 1982: 119). Yüksek dil çok farklı şekilleri bulunan konuşma dili, diyalekt dil ile karşı karşıyaydı. Halk diliyle yüksek dilin yolları birbirinden açık sınırlarla ayrılmıştı. Tabii böyle bir durum edebî kanon oluşturulmasında sonuçlar doğurmuştur. Dil açısından kesin kriterleri karşılamayan metinler ciddiye alınacak edebiyat olarak görülmedi. Bu tür metinlerin en klasik örneğini “1001 Gece Masalları” sağlar (Somekn, 1991: 66).

8. asrın ortalarına doğru dil araştırmalarının iki merkezi olan Basra ve Kufe'de öncelikle edebiyat ile kısmen de olsa diğer edebiyat türleriyle uğraşılmaya başlandı. Amaçları eski Arap edebiyatını toplayıp kayıt altına almak, doğru ve yanlış birbirinden ayırmak, kelime ve gramer sorunlarını aydınlatmak, münferit bazı şiir beyitlerinin dilsel kusursuzluğunu tanımlamaktı. Kullanılan yöntem ise “naqd”tir. Kelime bu bağlamda edebiyat eleştirisi anlamını kazandı. Ancak önceden para bozan kişilerin kelime dağarcığına ait olup, paraların değerini kontrol etmekle ilgilidir. Edebiyat incelemesi doğrultusunda “naqd” hakiki olanı olmayandan yine güzel ve kusursuz dizeleri kötülerinden ayırma yöntemini ifade eder. Bu anlamda ilk defa Basralı bir filolog

İbn Selam el Cumahi (öl. 845) tarafından kullanılmıştır (Stock, 2005: 3). Yazarın kendi beyanına göre, edebiyat eleştirisi teorisi açısından “Şiirin iyi ve kötüsünü bilme”yi ele alan “Şiir Sanatının Eleştirisi” isimli risalesi Kudama bin Gaffar’ın (öl. 948) tarafından yazılmıştır. Filoloji, şiir analizlerinde şiirin bütünü göz önünde bulundurmayıp genellikle münferit beyitlerinden hareket etmiştir. Arap edebiyat teorisinin karakteristik özelliği budur. Wolfhart Heinrichs’e göre yöntem, molekularistik’dir.

Dil ve üslupla özellikle edebî sanatların ayrımı konusunda bilimsel araştırmalara önemli bir yönlendirme, edebî bir akım olan moderncilerden (muhtatun) gelir. Hareket Abbasi dönemine aittir ve toplumun enternasyonelleşmesini amaçlar. Modernciler şair ve edebiyat teorisyenleridir, hatta çoğunlukla ikisi birden olurlar. Bunlar edebî sanatların (kelime ve anlam sanatları) kullanımına önem göstererek “yeni üslup” (bedi) dedikleri bir dil geliştirirler. “Yeni üsluba” has retorik dil bazıları tarafından ret edildiğinden edebî tartışmalar yaşanır. Eleştirilen en önemli nokta ise yeni üslubun eski Arapçaya ait bedevi örneklerini esas alan dil idealiyle çelişmesidir. Modernci şairlerden birisi olan İbn Mutezz (öl. 908) “Yeni Üslup Kitabı” retorik figürleri ve mecazları bir araya getirdi. Bu çalışmasıyla da kısmen bile olsa bunun yeni bir şey olmadığını, bilakis eski şiirlerde, Kuran’da ve özellikle de eski metinlerde tespit edilebileceğini göstermek istedi. İbn Mutezz “bedi”yi 5 bölüme ayırdı: Bunlar metafor, cinas, antitez (mutabaka), dizelerin ilk kısmındaki kafiyeli sözün tekrarı, sıklıkla baş tarafta (kelime anlamı sondakinin baş tarafa fırlatılması) ve diyalektik argumentasyon. Bedi’nin 5 temel unsurundan ilk dördü söz sanatlarıdır. Diyalektik argümentasyon stiliğe dahil edilebilir. İbn el Mutazz eserine daha başka “güzelleştirici unsurlar” da (mahasin) ekler. Ancak bunların bedi’nin 5 kısmı ile alakası açıkça tanımlanmamıştır.

Arap edebiyat teorisinin sık tartışılan konularından birisi şiirin hakikiliği (sıddık) daha doğrusu hakiki olmayışı (kadib) sorunudur. Bu sorun ile klasik antik dönem de uğraşmıştır. Platon’un şiir konusundaki olumsuz görüşlerini hatırlatalım (Göttert ve Jungen, 2004: 72). Şiir poetik bir konuyu betimleyerek (vasıf) hakikatle uyum sağlamaya gayret etmesi talebi Süryanice böylece kabul görmüş olur. Bu durum eski Arap şiiri için de geçerlidir. Modernciler tarafından sıkça kullanılan panegrik [metih çn.] sanatının önemli bir aracı olan abartmanın (Hyperbel) bu ilkeyle çelişmesi halinde bu şiirde yalan başlığı altında kısmen sert tartışmaların konusu oldu. Çok geçmeden de genel kabul gördü. Yalancılık teorisyenlerce neredeyse şiirin niteliksel özelliği olarak algılandı (Heinrichs, 1987: 186).

Arap edebiyat teorisine nihai çehre kazandıran belki de en önemli sebep, mecaz ve figür öğretisinden [söz sanatlarından, çn.] amaçları doğrultusunda faydalanmaya koyulan 10. asırdaki Kuran tefsiri çalışmalarıdır. Bunun için kelime anlamı “kabiliyetsiz kılma” olan “icaz”dan hareket edildi. Kuran bağlamında söylenilmek istenen, [Hz.] Muhammet’in nübüvvet nuru olarak Kuran’a karşı olumsuz yönde iddia sürmeyi düşünenleri, ona meydan okuyacakları “çaresiz” bırakmaktadır. Kuran’a benzer ve onunla mukayese edilebilecek bir şey ortaya sürülemez. Vahiy, kısaca Allah’ın kelamı olarak Kuran, dil ve üslup açısından taklit edilemez. İsterse bir takım mucizelere sahip olsunlar, [Hz.] Muhammet gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin üzerine çıkartılır. Örneğin [Hz.] İsa şifa ve [Hz.] Musa ise mucize sahibiydi. Ancak söz konusu bu mucizeler kendileriyle birlikte gitmiştir. Bu iki peygamberin mucizeleri belirli bir boyutta kalmış olup vahiy metinlerini (Tevrat ve İncil) kapsamaması gerçeği, Kuran’ı dil ve üslup olarak savunanların, Kuran’ı somut olarak önceki vahiy metinleriyle karşılaştırmak görevinden alıkoydu (Neuwirth, 1983: 174). Anlam boyutu, zihinde düşünülen veya anlam içeriğini ilgilendiren noktalarda, Kuran’ın Tanrının kelamı olarak asla sorgulanamayacak bir otoriteye sahip olması icaz teorisi için bağlayıcı sonuçlara yol açmıştır. Kuran mucizesinin özü ve çekirdeği asla mana içeriğinde değil onun dilsel ifadesinde (lafz) aranmalıdır. Bu sayede vahyin dili edebî estetik açıdan bir çeşit mutlak bir anlam kazandı (Reinert 1990: 384). Kuranın eşsizliği tartışmasında vurgu asıl olarak

üslup alanında kaldı. Cümle dizimi, kelimelerin kullanımı bütün bunlar -Kuran’da da yer aldığı gibi- Belagat seviyesi açısından asla aşılamamıştır ve gelecekte de aşılamayacaktır. Dil ve üslup yönüyle Kuran’ın eşsizliği ilkesi [taklit edilemezliği, çn] bir dogmaya dönüştü ve zamanla edebiyat teorisinin asıl amacı şeklinde kabulüyle sonuçlandı.

İranlı hukuk âlimi ve filolog Cürcani’nin (öl. 1078) konuyla ilgili iki eser sayesinde Arap edebiyat teorisi zirve noktasına ulaştı. “Taklit edilemezliğin Delilleri”¹ isimli eseri Kuran’ın taklit edilemezliği dogmasını ele alır. Bu risalesinin en önemli yönü Cürcani’nin anlam içeriği, düşünce ve dilsel ifade, söz (lafız) kavramlarını ve bunların karşılıklı ilişkilerini analiz etmesidir. Bu arada anlam ile dilsel ifade arasındaki ikili ayrım sadece Kuran için değil dil için de geçerlidir. Anlam içeriği şekilsiz materyal ya da sanatla alakası olmayan herhangi birisince anlaşılabilir bir düşünce olarak bakıldı. Buna karşın dilsel ifade, bize amaçlanan formu sunar ve bu haliyle de kural koyan, değerlendiren bir şeydir. Belagat ulaşmak için bunlardan birisi olmadan diğeri asla düşünülemez. Belagatin varlık özelliği bir düşünceyi uygun bir tarzda olabildiğince etkili biçimde ifade etme becerisinde yatar. Buradan Kuran konusunda şu durum ortaya çıkar: Bazı ifadeler kelime anlamıyla değil, bilakis lafzı anlam dışında (mecaz veya entimem olarak) anlaşılabilir. Bir kavramın mana içeriğinin, onun dilsel giysisi değil bilakis sadece tefsir açığa çıkarabilir. Bütün bunlar Cürcani’yi şu noktaya götürür: Görünenin altında yatan asıl mana içeriğinin kavranılması gerekir. Bu meyanda çıplak mana ise lafza bağlı yüzeysel anlam ile sınırlı kalır. Cürcani’ye göre mecaz içeren dilsel bir ifadenin anlaşılması süreci önce lafzi anlamın daha sonra ise mecazlar yardımıyla asıl anlamın kavranılmasıyla gerçekleşir (Reinert 1990, 385). Arapça “mana” kavramının gelişim süreci, onun Latince karşılığı olan conceptus’un (İtalyanca concetto, konzept) yaşadıklarını yaşadığını gösterir. Kastedilen şey olarak “mana” kavramıyla ilk başta yalnızca konu [Tema çn.], konuşmanın konusu, daha sonra ise bir konunun herhangi bir edebî sanat yardımıyla dilsel sunumu ve nihayetinde ise bir motifin düşünsel gelişimine bağlı zihinsel düşünce kast edilir (Reinert, 1990: 366).

Cürcani’nin “*Belagat’ın Sırları*” isimli eseri, konu olarak imgesel dil [Bildersprache çn.] kullanımını ele alır. Cürcani burada teşbih, mesel (Gleichnis) ve metafor (istiare) gibi çok anlamlı kavramların sınırlarını belirlemeye çalışır. Dikkati çeken şey ise onun konuya dönük psikolojik yaklaşımıdır. Cürcani edebiyatın etkisinin hangi ruhi koşullara dayandığını araştırmış, alımlayıcı konumundaki okurları açıkça analizlerine dâhil etmiştir. Diğer bir yenilik ise moderniler tarafından sıklıkla kullanılan fantastik kandırmaca (tahyil) betimlemesi ve ele almasıdır. Cürcani’ye göre o, şairin olmayan bir şeyi varmış gibi göstermesinde, asla kanıtlayamayacağı bir iddiayı ileri sürmesinde saklıdır. Şair kendi kendini kandırarak bir şey söyler ve asla görmediği bir şeyi görüyormuş gibi davranır (Al-Gurgani, 1959: 295). Cürcani’nin edebî bir olgu olarak gördüğü ve araştırdığı modern edebiyatta da kullanılan diğer bir söz sanatı ise “hüsnü talil”dir [fantastik Aetiologie çn.]. Kendisi örnek aşağıdaki dizeye getirir: “Orion² hizmet etmek niyeti yoksa / Onu hizmet kuşağı kuşanırken göremezsin (Cürcani, 1959: 299). Cürcani’ye göre bu sanat için tipik olan semada herkes için görülebilir bir olgunun varlığının fantastik olarak açıklanmaya çalışılmasıdır. Şairin buradaki ikna tarzı buraya aittir. Cürcani tarafından zikredilen örnek olayda Orion’a hizmet etmesi sebebiyle kuşak kuşattırılmış ve övülmüştür. Kuşak başka açıklayıcı bilgiler olmadan hizmetin semboldür. Örnek ayrıca hüsnü talil’in nedensel abartı [Hyperbel çn.] ile bağlantılı olduğunu gösterir. Ancak bununla yapısal bir tezatlığa da sahiptir (Reinert, 1990: 376). Ne abartı ne de hüsnü talil antik ve sonrası Avrupası’nda bir olgu olarak görülmemiş ve de edebî bir sanat olarak sınıflandırılmıştır. Aynı husus Hint edebiyat teorisi için de geçerlidir.

Cürcani’nin edebiyat teorisine ilişkin eserleri yenilikçi ve yazarın edebiyat teorisine ait sorunları yeniden ele alış ve farklı açılardan bakış gayretini gösterir. Cürcani’ye kadar genellikle içeriksel olarak düşünülen bir konu onun gayretleriyle bir sistematige bağlanmıştır. Cürcani’nin

eserleri el kitabı olarak kullanılmaya müsait değildir. Bu eksiklik sonradan Cürcani'nin dâhiyane gözlemlerini tutarlı bir hale dönüştüren Fahrettin Razi (öl. 1210) ve Sekkaki (öl. 1229) tarafından bu ihtiyaç giderilmiştir. Özellikle Sekkaki'nin "İlimlerin Anahtarı" eseri sonraki dönemde büyük bir etki yaratmıştır. Bu el kitabının üçüncü bölümü Cürcani'nin her iki eserinde ele aldığı konuları yeniden incelemiştir. Kuran'ı eşsizliğinin kanıtlarını işleyen ana konu özellikle stilistik sorunları, cümle bağlantıları, kelime dizimi ve eksiltili cümlelerin (Ellipse) söz konusu olduğu konuları açıklar. Bu ilk etapta çelişki gibi görülebilir. Ancak anlam öğretisinin ana amacı bir düşünceyi uygun sözlerle geçerli kılmakta gizlidir. "Lafız", mana ile doğrudan doğruya bağlantılıdır. "Belagatin Sırları" risalesinde Cürcani tarafından ele alınan ikinci konu, Sekkaki'nin "beyan" başlığı (beyanın kelime anlamı açıklık demektir) altında incelediği imgesel dil kullanımınıdır. Sonradan gelen ve konuyu derleyen başka bir isim Kazvini³ (öl. 1338) olup Sekkaki'nin el kitabının üçüncü bölümünü "Anahtarın Özeti" başlığı altında ele alır ve stilistik ve imgesel dile söz sanatlarını ilave eder. Bunun bütününe ise "Eloquenz" bilimi (belagat) dedi. Bu üçlü ayırım sonrası dönemde "belagat" ile ilgili pek çok yayın için kural haline gelir. Edebiyat teorisiyle ilgili eski çalışmalarda mecaz sanatları (benzetme ve metafor) yani imgesel dil kullanımı sayılan sanatlar, başka bir ifadeyle imgesel dil kullanımı sayılan sanatların hepsi Sekkaki tarafından "beyan" (açıklık) olarak nitelendi, sanatlar dar anlamdaki söz sanatlarının arasına dâhil edildi. Mecazlar Kazevinizden bu yana "açıklık bilimi (beyan) bahsinde söz sanatlarının alt bir dalı haline geldi.

Edebiyat teorisinin şekillenmesine katkı sağlayan farklı etkenler aynı biçimde söz sanatlarını da yönlendirdi. Şairler ve edebiyat teorisyenleri belirli bazı sanatları kullanarak kendilerine özgü terminolojiler yarattılar. Tıpkı yazıcılar, kâtipler [epistograf çn.] ve Kuran alimleri gibi. Tabii herkes kendi tarzınca. Buradan çıkan sonuç: Bütün bu geleneklerden kaynaklanan bilgiler edebiyat teorisine öylesine dolmuş, bazı özel terimler sonradan farklı anlamlar taşımaya başlamış, aynı söz sanatı farklı isimler altında bilinir hale gelmiştir (Heinrichs, 1998a: 657). Cürcani'den sonraki dönemde söz sanatları düzenlenirken dar anlamdaki söz sanatları iki gruba ayrıldı. Hareket noktası anlamla ilişkili olup olmaması (mana) veya dile getiriliş tarzıdır (lafız). Anlam ile ilgili sanatlar örneğin hüsnü talil, mübalağa, uyumlu imge seçimi, kelime anlamı benzer olanın göz önünde tutulması), antitez (mutabaka) ve çift anlamlılık (tevriye) yer alır. Dile getiriş tarzı ile ilgili sanatlar (lâfzî) ise cinas, isokolon (muvazaa) ve polindrom'dur (ters okunduğunda da kelimeyi gösteren çn.) Söz sanatlarının ayrıntılı listesi ve örnekler için (Heinrichs, 1998: 656-662) başvurulabilir.

Değişik kaynaklardan gelen terimlerin çok anlamlılığı mecaz konusunda özellikle barizdir. Burada bazı kavramlar anlam kaymasına uğramıştır. Örneğin benzetme zikredilebilir: Analojiye yani iki cümle arasındaki karşılaştırma ile iki kavram arasındaki asıl benzetme (teşbih) arasında bir ayırım yapılır. Eski Arap şiirinde kimliklendiren ve tanımlayan isim tamlamasına dayanan metaforlar zaten bilinirdi. Özellikle sıfat ve isim tamlamasının bir arada kullanıldığı metaforlar daha ilk başlarda dikkat çekmiştir. Bunun için çoğunlukla örnek olarak kullanılan "kuzey rüzgârının eli" veya "ölümün pençesi"dir. Bu tür metaforlar için daha baştan itibaren "istiare" (kelime anlamı ödünç alma) denilmekteydi. Cürcani karşılaştırmaya dayanan veya benzerlik içeren metaforlar arasında ayrıma gider, ancak her ikisine birden "istiare" der. Bilinen basit şeylerle yapılan karşılaştırmalardan hareketle oluşturulan metaforlara (Ör. Göz yerine nergis denilmesi) - karşılaştırma özneleri adlandırılmasa bile.- uzun süre teşbih denilmiştir. Diğer yandan Avrupa geleneğinde metafor ile karşılaştırma arasında önemli sınırlar çizilmiştir. İstiare kavramı daha sonra buraya kadar genişletilmiştir. Dilsel aktarım "tropus" yani mecaz olarak isimlendirilmiştir. Lakin bu kavramla eksiltili cümleler ve pleonasmus (bilgi kaybına yol açmadan zengin kelime kullanımı, çn.) gibi başka olgular da nitelenmiştir. Konu Cürcani tarafından da ele alınmış, iki farklı mecaz ayırımı getirilmiştir. Bir tanesinin özelliği olarak benzerlik -ki bu metafora karşılık gelir- diğerinin

özelliği ise komşuluk daha doğrusu akraba oluş –ki bu da metonime karşılık gelir-verilir.

Arap edebiyat teorisinin ilk dönemlerinde ağırlık şiire verilmiştir. Çok geçmeden de dil ve üslup çalışmalarının konusu olarak Kuran esas alınmaya başlamıştır. Ve zamanla bazı nesir türleri edebiyat teorisine dâhil edilmiştir. Burada devlet yönetiminde görev alan sekreterlerin (küttab) rolü olmuştur. Bunlar mektup yazma sanatı adı altında yeni bir tür yaratmışlardır. Bu sanat için özel bir dil kullanımı geliştirilip ismine de “inşa” (üretme, üslup) denildi. Amacı resmi yazıların şık tarzda kaleme alınması, memurlar ve kâtipler için belge ve mektup hazırlanmasıdır (Stock, 2005: 3). Bu sekreterler erken İslam tarihine ait ünlü şahsiyetlerin konuşma ve vaazlarını örnek alan üslup tarzları tespit ettiler. Sekreterlerin maharetleriyle zamanla şiir ve nesir birbirleriyle örtüştürüldü, zira her iki disipline de belagatin katkı sağladığı düşünülüyordu. Bu kapsamda sekreterlik çevrelerinde nesir metinleri nazıma, nazım metinleri nesre aktarmak çok tercih edilen bir alıştırmaydı. Nazım ve nesrin maddi açıdan aynı değere sahip olmasını Abu Sahl al Askari (öl. 1005) neredeyse bir program arz eden “İki Sanatın Kitabı: Nesir ve Şiir” yansıtır. Kitapta nazım ve nesir hem karşılaştırılır hem de birbirleriyle olan bağlantıları ele alınır.

Sekreterlik çevresinde aynı biçimde ortaya çıkan ve stilistik normlarının gelişimi için dikkate değer başka önemli bir tür ise “Adap”tır. Arapça bu kavram hem güzel davranışı hem de iyi eğitimi niteler, 8. asırdan itibaren ise mecaz olarak –güzel- edebiyatı [schöne Literatur çn.]. Adap edebiyatı büyük oranda yazınsaldır (belletristik çn.). Bu edebiyat, eğitilmiş okurlarına dilsel ve filolojik türden bilgiler, retorik, şiir, anekdotlar, tarihsel bazı olaylar, müzik ve daha başka konularda pek çok bilgiler aktarır, hatta etik türden davranış normları, çoğunlukla atasözü, deyim ve öğütler. Adap ayrıca –adap kelimesinin eski anlamına yaklaşacak denli- davranış biçimleri ve iyi görünüm, şık elbise ve güzel yemekleri aktarır, tabii sıkıcılıktan uzak eğlendirici bir tarzda. Faydalı olanla eğlenceli olanı birleştiren bu tür edebiyat Arap bağlamında Avrupa edebiyatında rol oynayan prodesse-et-delectare (bilgilendiren ve eğlendirici çn.) doktrininin gerçekleşmesi demektir (Till 2005, 130). Aslında Arap edebiyat teorisinde şiir ile ilgili olarak, tartışmalar daha ziyade hakikat ve yalan üzerinden yürütülmüştür. Güzel edebiyatın yanında yaşam kurallarını öğreten ve ahlaki olarak doğru davranışları gösteren didaktik türden Arap edebiyatı da vardır. Bunların bir kısmı idarecilere dönük öğütlerdir. Bu haliyle adap hikmet edebiyatına [Weisheitslehre çn.] yaklaşır ve prens öğütleri [Fürstenspiegel çn.] ile bağlantılıdır. Bu edebî tür ile amaçlanan istişare yoluyla yöneticilerin mahirane biçimde öğretilmesidir.

2- Yunan ve Antik Geleneğin Retorik ve Stilistiği

Arap dünyasında, edebiyat teorisine yakın alakası olan yerel Arap retorisi ve stilistiği yanında Aristocu retorik ve poetika doğrultusunda Yunan Antik retorisi ve stilistiği de alımlanmıştır. Alımlamanın Aristo'nun edebiyat teorisine ilişkin yazılarıyla sınırlı kalması bilinen bir gerçektir. Ne Sokrates'in retorik etiği ne de Platon'un retorik eleştirisi hatta Cicero ve Quintilian'ın temel metinleri, Abbasi halifeleri ve ileri gelenlerce teşvik edilen antik mirası İslam dünyasına kısacaya Arapçaya aktaran çeviri faaliyetlerince değerlendirilmemiştir. Aristo retorisi ve poetikasıyla bütünüyle filozoflar meşgul olmuşlardır. Yunan bilimleri gibi bu iki disiplin de İslam kültüründe “yabancı bilimler” olarak görülmüş ve İslami ders malzemelerinde yer bulamamışlardır. Yerel Arap edebiyat teorisine bu felsefi gelenekle neredeyse hiç irtibata geçmemiştir.

Aristo, daha en başında, retorisi, biçimsel açıdan diyalektik (yani tartışma ya da tartışma sanatıyla) ve dolayısıyla mantıkla yakından ilişkilendirdi. Aristo, “Retorik” kitabının ilk cümlesinde retorisi diyalektiğin karşısında (antistrophos) konumlandırılan bir tanımlama getirdi. Aristo, retorik argümantasyonun çekirdeği ve inandırıcılığın temeli (soma tes pisteos) olarak retorik kıyasın (entimem, çn.) ismini verir. Bilindiği üzere retorik kıyas, olasılık ve/veya işaretlere dayalı (tasımsal)

sonuç çıkarma yöntemidir. Bizzat Aristo tarafından kullanılan retorik kıyas (Silozizm, akıl yürütme, çn) olarak örtük kıyasın (entimem, çn) merkezi konumu, retorîği Organon'a daha da yakınlaştırdı. Böylelikle geç antik dönemde retorîğin, Organon'a biçimsel yönden bağlanması tamamlandı. Retorik, daha Ammonius'da (MS 5. yüzyıl) mantığın Silozizm olmayan bir bölümü sayıldı. Geç İskenderiye döneminin diğer mantıkçıları bir adım daha ileri gittiler ve retorîğe, ona özgü bir kıyas yöntemi (Silozizm) geliştirdiler. Buradaki öncüllerinin kipliği diğer mantıksal disiplinlerinkinden farklıdır. Diyalektikle yakın ilişkisi nedeniyle retorîğin Organon'a dâhil edilmesi makul görülebilir. Bir kıyas disipliniyle ortak yanı bulunmayan poetikanın durumu ise tartışmalıydı. Retorik ile çok yakın bir ilişkiye girdiğinden, bir tür "sistematik" zorunluluk sebebiyle buraya bağlanmış olması muhtemeldir. Sonuçta, poetika da geç İskenderiye döneminde kendine özgü bir Silozizm ile donatıldı. Böylece kıyas disiplinlerinin sayısı beşe çıktı (Black, 1990: 38 49). Retorik ve poetikanın mantığın bir parçası haline gelmesi meselesi ise Arap dünyasına aktarılan bir İskenderiye mirasıdır.

Aristo'nun retorik ve poetiğinin (kısaca Yunan antik mirasının) İslam dünyasında alınılması için önemli olan Iraktaki Helenleşmiş Suriyeli Hıristiyan grupların çeviri faaliyetleridir. Yunanca metinler çoğunlukla önce Süryaniceye çevriliyordu. Aristo'nun "Retorik" kitabı muhtemelen 7. asırda bu dile çevrilmişti. Süryanice bu çeviri metninin el yazması halen elimizdedir (Paris BN, Ms. arabe 2346). Malcolm Lyon tarafından edisyon kritiği yapılmıştır. 10. asırda ortaya çıkan Bağdatlı kitapçı İbni Nedim'in katalogu Aristo'nun bu "Retorik" kitabının çevirisinin eski çeviri diye isimlendirir. Yazarı bilinmiyor. Ancak şurası muhakkak ki sonradan gerek İbni Sina'nın (Avicenna, öl. 1037) gerekse İbni Rüş'ün (Avarroes, öl. 1198), Aristo'nun "Retorik" kitabını kendi incelemelerinde kullandıkları metindir. İbni Sina⁴'nın selefi Farabi "Hitabet Sanatı"nı hazırlamak için de bu çeviriyi kullanmıştır. Gerçi kendisinin eseri Yunanca metinden çok farklılık gösterir. Farabi'nin retorîğe ilişkin Arap kütüphanecilerce zikredilen risalelerinden – güya böyle bir konu için iki bölümlü bir eser yazmıştır.- geriye kalan sadece Hermannus Alemannus'un (öl. 1272) "Didascalía in rhetoricam Aristotelis" ismini taşıyan Latince çeviride yer alan "*Büyük Yorum*" isimli eserin giriş kısmıdır (Aouad ve Rashed 1999, 92). Biyografik belgelere göre Farabi, İbni Sina ve İbni Rüş'ün yanında felsefe çevrelerinden diğer Arap âlimleri de Aristo'nun "Retorik" eseriyle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Gerçi onlardan geriye retorik ile ilgili bir risale kalmamıştır, fakat olası kayıp yorumu içerecek bir el yazması günün birinde ortaya çıkacaktır. El Kindi, Muhammet bin Musa, İbn Badr, İbn al Haytam, İbn at Tayyip ve Abdullatif al Bağdadi bu kapsamda mantık ve retorîği yorumlamış olmaları gerekir.

İbni Sina iki yazısında Aristo'nun "Retorik" eseriyle uğraşmıştır. Bölüm halindeki birincisi önceden yazdığı "Özet" (Kompendium, çn.) diye tanınan "al Hikme Arudiyya" risalesidir. Söz sanatı hakkındaki bu bölüm Aristo "Retorik" eserini bütün olarak ele almaz (Ayrıntılar için Würsch, 1991: 11). Konuyla ilgili diğer görüşlerini "Hitabet Sanatı" başlığı altında ansiklopedik "Şifa Kitabı"nın mantık bölümünün 8. kısmıdır. Aktarılanlara göre İbni Sina "syllogismus" a [retorik kıyas yöntemi çn.] daha fazla kıymet biçmiştir. İlerleme kat etmek istediği yer ise kendisinin ayrımlar getirip sistematize ettiği "enthimem" öğretisidir (Würsch 2005, 160-162). Aynı şekilde İbni Rüş de Aristo'nun "Retorik" kitabı hakkında iki risale kaleme almıştır. Bir tanesi Farabi'nin etkisinin taşıyan "Kısa Yorum" (Epitome) ve diğeri ise sonradan kaleme alınan İbni Rüş'ün etkisiyle Aristo'nun güçlü etkisini taşıyan "Orta Yorum"dur. "Orta Yorum" 1337 tarihinde Todros Todrossi tarafından İbraniceye çevrilmiştir. Bu çeviri sonradan Abraham von Balmes'in (öl 1523) sık sık baskısı yenilenen Latince çevirisine kaynak olmuştur (Aouad 1989, 471). Arapçada Yunan antik daha doğrusu Aristocu kökenden gelen retorik için kullanılan terim Suriye örneğinde "Rituriqa"dır. Kavramı ifade etmek için sonradan Arapça asıllı başka bir kelime seçilmiştir: Hitabet. Hitabet kelimesinin kökü hitap etmek, vaaz vermektir ile ilişkilidir. Söz sanatı veya

“Eloquenz” için alışılmış kavram aslında “belagat” olabilir, ancak bu kavram yerel Arap edebiyat teorisini nitelendirmektedir. Gerçi hitabet, antik mirastan kaynaklanan Yunan kökenli “yabancı retorik” için terim haline gelmiştir. Ancak kelimenin kökü “htb” özel bir İslamî geleneğe işaret etmektedir: Konuşma sanatının pratiğinin yapıldığı ve halkın etkilenmeye çalışıldığı Cami hutbesi geleneği. Hutbe İslami çağrışımların dışında ele alınamaz. Aynı şekilde, Yunan etkisinden bağımsız bir yerel Arap belagatinden bahsedilemez (Hallden, 2005: 33 vd.).

Felsefi retorik ve poetika, Arap edebiyat teorisine bir etki yapmamıştır. Bunun pek çok sebebi vardır. Yunan-antik bilimleriyle Arap-İslam bilimleri arasında kesin sınırların çizildiği bir gerçektir. Mantık kapsamında İskenderiye okul geleneğinden miras retorik ve poetika aktarımlarının kendisine özgü yanları Arap şiirinin ve sanatsal nesrinin edebiyat teorisince incelenmesi için uygun değildi. Aristo retorisi ve poetikasının doğal koşul saydığı Yunan kaynaklı çoğu bilgiler Abbasi dönemi Arap toplumuna kapalı olduğu bilinmektedir. Sorunun kaynaklarından başka birisi de Yunan kaynaklarından gelen Aristo’ya ait lakin bağlamından koparıldığından yanlış yorumlara hata komik durumlara yol açan doğrudan veya dolaylı alıntılardır. Sadece çevirmenleri değil konuyu anlamaya çalışan filozofları da yanlış yönlendirmiştir. Ele alınan metnin yeri ve değeri, anlaşılma güçlüğü çekilen pasajların önemi Arap edebiyat teorisince yeterince bilinmiyordu. Özellikle stilistik konusunda son bir sorun ise Arapça ile Yunanca arasındaki dilsel farklılıklardan doğuyordu. Bu durum Aristo retorisini üçüncü bölümü için özellikle geçerlidir. “Üslup hakkında” (peri lexikos) bölümü ilk başta bağımsız bir yazıya sonradan MÖ. 1. asırda Aristo’nun yazılarının yayıncısı Andronikos von Rhodon tarafından onun “Retorik” kitabına eklendi (Göttert ve Jungen, 2004: 60). Arapçadaki cümle yapısı ve söz dizimi Yunancadan çok farklı olduğundan konu Arap şartlarına aktarılamamıştır.

3- 19. Asrın Ortalarına Doğru Arap Dili Ve Edebiyatının Yeniden Doğuşundan Sonra Retorik ve Stilistik

Sekkaki ve Kazvini’nin elkitapları, Arap retorisi ve stilistiğinin tanımı için modern döneme kadar bağlayıcı [normatif] sayıldı. Dönüşüm 19. asırda görülmeye başlanan batının politik ve kültürel etkisi sayesinde yaşandı. Söz konusu sonuçlar politik düzeyde Arap dünyası için çoğunlukla olumsuz olmasına rağmen, Arap dili ve edebiyatının yeniden doğuşu veya uyanışı açısından meydan okuma sayılır. Bu yeniden doğuş –Arapça nahda kelimesi doğru olmasa bile çoğunlukla Rönesans’ın karşılı olarak çevriliyordu- Arapçanın standart bir dil olması yönünde büyük yapısal dönüşümlere sağlamıştır. Tabii sonuçta yeni üslup normlarının gelişmesi sağlanmıştır.

Ulusal yeniden doğuş açısından üç unsur önemlidir. Bunlar matbaa, basın ve eğitim sistemidir (Landau 1987, 243). Arap kitap kültürü, 19. asra kadar el yazmalarına dayanan bir gelenektir. Bu tarihten sonra matbaa yaygınlaştı. Gelişimin köşe taşı 1822 yılında Kahire’deki “Bulak” yayınevini kurmasıdır. Nahda doğrultusundaki Arapçanın modernleşmesine ilave olarak Lübnanlı edebiyatçı Ahmet Faris es Şidyak (öl. 1887) rolü hatırlatılmalıdır. 1860 yılından beri İstanbul’da “Yenilikler” isimli bir dergi yayınlayan Faris es Şidyak düşüncelerini ayrıntılara kaçmadan ve süslü ifadelerle boğulmadan aktaran bir Arapça nesir dilini savunuyordu. Klasik Arapçada bulunmayan modern dünyaya ait pek çok yeni Arapça kelimeyi kendisi sonradan oluşturmuştur (Roper, 1995: 217). Modern bir standart dilin gelişmesine yol açan Arapçadaki stilistik değişim süreci nahda ile başladı ve günümüze kadar devam etti.

Bu ulusal yeniden doğuşun ortaya çıkmasında üç faktör belirleyici olmuştur: Matbaa teknolojisi, basın ve eğitim (Landau 1987, 243). Arap kitap kültürü, 19. yüzyıla kadar el yazmaları tarafından belgelenen bir gelenektir. Kitap basımı ancak bu tarihten sonra yavaş yavaş kabul gördü.

Bu gelişme açısından önemli adımlardan birisi, 1822'de Kahire'de Bulak matbaasının kurulmasıdır. Lübnanlı yazar Ahmet Faris eş-Şidyak (ö. 1887), nahda hareketinin bir parçası olarak Arapça'nın modernleşmesinde öncü bir rol oynadı. 1860'tan beri İstanbul'da "el-Cevâib" dergisini yayımlayan Faris es-Şidyak, düşünceleri abartıya yer vermeden doğrudan aktaran yalın bir Arapça nesir dilini savundu. Ayrıca klasik Arapça'da karşılığı bulunmayan modern dünyanın terimleri için çok sayıda yeni kelime icat etti (Roper, 1995: 217).

Arapçada modern standart dilin gelişmesine yol açan üslup değişikliği süreci nahda ile başladı ve bu güne kadar devam etti. Birkaç özelliğini zikredebiliriz: Özellikle doğa bilimleri ve teknoloji terimleri için yeni kelime teşkilleri yoluna başvuruldu. Geleneksel söz varlığına ait olan gerçekten Arapça kelimelere yeni anlamlar yüklemek dışında, başta İngilizce ve Fransızca olmak üzere Batı dillerinden çok sayıda kelime ödünç alındı. Batı dillerinin etkisi sözlüğün ötesine geçerek dilbilgisine, özellikle sözdizimine kadar uzandı; Batı tarzı cümle yapıları Arapçaya aktarılırken sözdizimsel yapılar da etkilendi. Modern standart Arapçanın en önemli bir üslup özelliği, kafiyeli düzyazı ve cümlelere hatta -eş anlamlıların sıklıkla kullanıldığı- cümle kısımlarının paralelleştirilmesi kullanımına ciddi kısıtlama getirilmesidir. Modern öncesi dönemin fushasında [yüksek seviyeli dil, çn], her ikisi de sofistike üslubun özü olarak kabul edilmişti. Bu iki stil ögesi, belirli retorik amaçlar için (örneğin konuşmalarda) ve metinlerin ritmik yapısının özellikle önemli olduğu yerlerde (mektup girişleri, sabit ifadeler, sloganlar, kitap başlıkları, bazen de basın manşetleri) günümüzde de hala kullanılmaktadır (Stock, 1997: 287 vd.). "Diglossia" olgusu (iki dillilik, çn.) aynı zamanda çağdaş Arapça için de geçerlidir. Lehçelere ait öğeler yazı diline nüfuz etmektedir. Diğer bir gelişme ise lehçelere özgü özelliklerden kaçınmak suretiyle yazı dilini lehçelerden ayırma eğilimidir (Somekn, 1991: 11-19).

Edebî düzeyde, Batı kültürünün etkisi, Arap edebiyatına yeni türlerin girmesine yol açtı ve bunun da üslup açısından bazı sonuçları oldu. 19. yüzyılın ortalarında Arap kültüründe yer yer gözükmeye başlayan dramanın, klasik Arap edebiyatında bir eşi bulunmaz. Avrupa'dan da alınan roman ve kısa öykünün tür ve üslup açısından benzer eski Arap örnekleri vardı. Arapça "Diglossia"nın nahda'dan bu yana bu yeni edebî türlerde daha da önem kazanması bariz bir gerçektir: Modern öncesi çağda, ciddi edebiyatın üretimi için sadece yüksek seviyeli dil bir ön koşul olarak kabul edilirken, edebî bir ifade aracı olarak konuşma diline daha da fazla önem verilmeye başlandı. Önemli Mısırlı yazarlardan Mahmut Taymur'un (ö. 1973) oyunlarından bazıları, standart dil ve lehçede iki farklı versiyonda birden yayınlandı (Landau, 1987: 246). Standart edebî metinlerde, konuşma dili, olay örgüsüyle ilgili sosyal ortamı veya sosyal farklılıkları tanımlamak için stilistik bir unsur sayılmış ve sıklıkla kullanılmaktadır. Bir süreklilik olarak Arapça "Diglossia", radyo ve televizyon başta olmak üzere özellikle modern medya dünyasına da hâkimdir. Klasik Arapça şiirler ve Kuran kıraatleri farklı bir dili sürdürürken, sokağın, pazarın veya daha kırsalın konuşma dili, eğlence programları ve dizilerdeki alanlar ise dilbilimsel ve biçimsel açıdan yelpazenin bir diğer ucunu temsil ederler (Mejdell, 2006: 33).

Sonnotlar

¹ Türkçe çevirisi: A. Cürçani, Sözdizimi ve Anlam Bilimi, Çev. Osman Güman, İstanbul 2008: Litera (Çn.)

² Orion: Avcı takım yıldızı (Çn.)

³ Hatib el Kazvini: Telhis ve Tercümesi. Haz. Mustafa Kılıçlı, Nevzat H. Yanık, M. Sadi Çöğen. İstanbul 2006: Huzur (Çn.)

⁴ İbn Sina: Yorum Üzerine (Kitabüs Şifa), Çev. Ömer Türker, İstanbul 2013: Litera (Çn.)

Kaynaklar (Çn.)

- AL-GURGANI, A. (1959). Die Geheimnisse der Wortkunst (Asrar al-balaga). Aus dem Arabischen. übersetzt von Hellmut Ritter. Wiesbaden.
- AOUAD, M. (1989). “La Rhetorique”: Richard Goulet (Hrsg.): Dictionnaire des philosophes antiques. Bd. 1. Paris, 455-472.
- AOUAD, M. ve RASHED, M. (1999). “Commentateurs ,satisfaisants‘ et ,non satisfaisants‘ de la Rhetorique selon Averroes”. In: Gerhard Endress/Jan A. Aertsen (Hrsg.): Averroes and the Aristotelian Tradition. Sources, constitution and reception of the philosophy of Ibn Rushd (1126-1198). Proceedings of the fourth Symposium Averroicum Cologne 1996. Leiden/Boston/Köln, 83-124.
- AYOUB, G. (2007). “Fasih”. Kees Versteegh (Hrsg.): Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics. Bd. 2. Leiden, 84-90.
- BLACK, D. L. (1990). Logic and Aristotle’s Rhetoric and Poetics in Medieval Arabic Philosophy. Leiden
- GÖTTERT, K. H. ve JÜNGEN, O. (2004). Einführung in die Stilistik. München.
- GROTZFELD, H. (1982). “Neuarabische Dialekte als Sprache der Literatur”: Wolf Dietrich Fischer (Hrsg.): Grundriss der arabischen Philologie. Sprachwissenschaft. Bd. 1, Wiesbaden 119-124.
- HALLDEN, P. (2005). “What is Arap Islamic rhetoric?”: *International Journal of Middle East Studies* 37, 19-38.
- HEINRICHS, W. (1987). “Poetik Rhetorik Literaturkritik”. Helmut Gätje (Hrsg.): Grundriss der arabischen Philologie. Literaturwissenschaft. Bd. 2, Wiesbaden, 177-207.
- HEINRICHS, W. (1998). “rhetorical figures”. Paul Starkey ve Julie S. Meisami (Hrsg.): Encyclopedia of Arabic Literature. Bd. 2, Londra, 656-662.
- LANDAU, J. M. (1987). “Moderne Literatur”. Helmut Gaetje (Hrsg.): Grundriss der arabischen Philologie. Bd. 2 Literaturwissenschaft. Wiesbaden, 242-263.
- MEJDELL, G. (2006). Mixed styles in Spoken arabic in Egypt. Leiden Boston.
- NEUWIRTH, A. (1983). “Der islamische Dogma der “Unnachahmbarkeit des Korans” in literaturwissenschaftlicher Sicht”. *Der Islam*, 60, 166-183.
- REINERT, B. (1990). “Der Concetto-Stil in den islamischen Literaturen”. Wolfhart Heinrichs (Hrsg.): Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. Orientalisches Mittelalter. Bd. 5. Wiesbaden, 366-408.
- ROPER, G. (1995). “Faris as Sidiyag and transition from scribal to print in the middle east”. George N. Atiyeh (Hrsg.): The book in the islamic world. The written world and communication in the middle east. Albany: 209-231.
- SOMEKN, S. (1981). Genre and Language in Modern Arabic Literature. Wiesbaden.
- STOCK, K. (2005). Arabische Stilistik. Wiesbaden.
- TILL, D. (2005). “Prodesse-delectare Doktrin”. Ueding Gert (Hrsg.): Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Bd. 7. Tübingen, 130-140.
- WÜRSCH, R. (1991). Avicennas Bearbeitungen der aristotelischen Rhetorik. Berlin.
- WÜRSCH, R. (2005). “Die arabische Tradition der aristotelischen Rhetorik” In: Joachim Knape ve Thomas Schirren (Hrsg.): Aristotelische Rhetorik-Tradition. Akten der 5. Tagung der Karl und Gertrud Abel-Stiftung vom 5-6. Oktober 2001 in Tübingen. Stuttgart, 153-163.